

Jo Spaans

EEN WELVERZORGDE OUDE DAG. HOFJES IN MIDDELEEUWEN EN VROEG-MODERNE TIJD

(*Hofjeskrant. Nieuwsbrief van de Stichting Landelijk Hofjesberaad* 12 (december 2003))

Een achttiende eeuws prentje uit de Atlas van Stolk toont twee wat oudere vrouwen, simpel maar netjes gekleed, bij de pomp van een wat overduidelijk een hofje is. Volgens het opschrift verbeeldt het ‘de oude dienstmaagd op het hofje’. De woorden die de vrouw in de mond gelegd worden luiden

‘Hier heb ik een vrije woning,
Eetb’re waaren en verschooning,
‘k zet nu ‘t zorgen uit mijn hoofd.’¹

Het is een beeld dat u aan zal spreken: hier zijn hofjes voor bedoeld. Ze boden vanouds een verzorgde en dus zorgeloze oude dag.

Deze zorgtaak hebben de hofjes eeuwenlang vervuld, maar het was niet hun enige functie. Hofjes dienden de belangen van ouderen, maar ook die van de stichters en van de regenten. Hoewel hofjes doorgaans particuliere, en dus onafhankelijke, stichtingen waren, stonden ze ook niet op zichzelf, maar vormden een schakel in een systeem van armenzorg en liefdadigheid dat voor de middeleeuwen en vroegmoderne tijd even belangrijk was als de sociale wetgeving dat nu is. Ik wil hier vanmorgen de geschiedenis van de hofjes wat impressionistisch en in grove lijnen voor u schetsen in deze bredere context. Ik heb mij in mijn onderzoek vooral beziggehouden met Friesland, en ik woon in Leiden — de voorbeelden die ik gebruik zijn vooral uit die contreien afkomstig.² Elk hofje is anders, maar u zult vast uit de geschiedenis van uw eigen hofje elementen herkennen.

In 1577 overleed Viglius van Aytta, voorzitter van de Raad van State onder Philips II, proost van het kathedraal kapittel van de St. Bavokerk in Gent, drager van het Gulden Vlies, een geleerd, invloedrijk en vermogend man, afkomstig uit het Friese Swichem even ten zuiden van Leeuwarden. Hij stichtte nog bij leven een gasthuis, zoals in Friesland ook hofjes genoemd werden. De stichtingsbrief is erg traditioneel, en hoewel laat-zestiende-eeuws, een voorbeeld van de traditionele inrichting van een hofje, en uitgebreider dan de meeste middeleeuwse teksten.³ Het Ayttagasthuis was

¹ Atlas van Stolk, inventarisnummer 3768-9.

² Dit stuk berust vergaand op Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum en Leeuwarden 1997, zie ook Joke Spaans, ‘Sociale zorg en tolerantie. Weduwen wezen en vreemdelingen’, in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers, eds., *Geschiedenis van Holland*, 4 dln, Hilversum 2002-2003, II, 255-286.

³ *Vigliana. Bronnen, brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta*, ed. E.H. Waterbolck en Th.S.H. Bos, Groningen 1975, 48-54, excerpt in de bijlage.

bedoeld voor zeven oude personen, van elke sekse nooit meer dan vier, de mannen over de zestig, vrouwen van boven de vijftig jaar oud, ongehuwd, zonder kinderen tot hun last. Ze moesten hun eigen huisraad meebrengen. Bij hun overlijden verviel dat weer aan hun erfgenamen, maar die moesten dan wel de begrafenis betalen. Elke avond moesten deze zeven bewoners bidden voor de ziel van hun weldoener. Ze moesten dan ook goed katholiek zijn — anders dan in de middeleeuwen kon daar in die tijd in Friesland met recht aan getwijfeld worden, en van protestanten hoefde geen gebed voor de ziel van de stichter verwacht te worden.

De stichting van Van Aytta is een goed voorbeeld van een middeleeuwse hofjesstichting. Hofjes, in de vorm van een complex van woningen voor behoeftige ouderen, waren aanvankelijk dikwijls memoriefundaties. Ze dienden niet alleen de ‘olde personen’ maar ook het zieleheil van de stichter. In ruil voor diens liefdadige gift werd van de begunstigen verwacht dat ze voor zijn zieleheil zouden bidden. Een aantal van die laatmiddeleeuwse hoven had speciaal voor dat doel een eigen kapel. Een hof kreeg zo het karakter van een kloostertje: de mannen of vrouwen leefden er afgescheiden van de wereld, achter een toegangspoort, en onderhielden een regelmatige gebedsdienst. Sommige hoven droegen dat kloosterkarakter ook uit in hun naam: Leiden kent hofjes onder namen als het Stevensklooster, het Annaklooster, en het Jansklooster. Zelfs na de Reformatie bleef die connotatie bestaan. In Sneek had de gereformeerde diaconie twee hofjes, die het Groot en het Klein Klooster heetten, en het hofje van de doopsgezinden heette er in de volksmond het mennistenklooster.⁴

Dit element van gebed in ruil voor liefdadigheid, ook wel aangeduid ‘heilseconomie’, doortrok heel de middeleeuwse armenzorg. Die armenzorg was sterker georganiseerd dan vaak gedacht wordt, en gebaseerd op christelijke noties over de verhouding tussen armen en rijken. Dat er armen en rijken waren beschouwde men als de wil van God. In de brieven van Paulus wordt dit uitgedrukt met de beeldspraak van het lichaam: de gemeenschap van de christenen wordt er voorgesteld als een lichaam, dat zowel een hoofd als voeten heeft. Het ene lichaamsdeel geldt als aanzienlijker dan het andere, maar het lichaam kan alleen functioneren dankzij die verschillen. Zo werkte dat ook met armen en rijken. Rijken moesten de armen met liefdadige giften helpen, maar de armen hadden iets wat de rijken nodig hadden. Armen stonden namelijk dicht bij God, hun gedachten werden niet afgeleid door de zorgen om hun bezit en ze hadden minder aanleiding tot zonde. Eerder zou een kameel door het oog van een naald kruipen dan dat een rijke het koninkrijk der hemelen in kon gaan.⁵ Armen konden voorspraak voor de rijken zijn bij God, en hun gebed voor de ziel van de schenkers van aalmoezen werd dan ook zeer op prijs gesteld. Dit gold voor alle armen, maar in het bijzonder voor mensen die hun leven aan God gewijd hadden en in vrijwillige armoede leefden— monniken en nonnen, kluizenaars en begijnen.

Liefdadigheid omvatte de traditionele, op de bijbel gebaseerde ‘zeven werken van barmhartigheid’: de hongerigen voeden, de dorstigen laven, vreemdelingen herbergen, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken en doden begraven.⁶ De zorg die hofjes boden valt niet helemaal in deze categorieën onder te brengen. De armen werden er gevoed, gelaafd en gekleed. Het karakteristieke element van het hofje:

⁴ Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 152.

⁵ 1 Kor. 12:12-31, Mt. 19:24.

⁶ Cf. Mt. 25:35-36 en Tobit 1:20.

huisvesting, wordt in het klassieke rijtje van zeven alleen toegegdacht aan vreemdelingen. Hofjes hadden een enigszins dubbelzinnig karakter. Het waren allereerst memoriefundaties, maar boden bovendien een vorm van armenzorg.

Liefdadigheid was in de middeleeuwen niet geheel zonder berekening. Aalmoezen zouden in het hiernamaals beloond worden, maar een aalmoes aan de ene arme leverde de gever meer op dan aan de andere. Van een bedelaar uit luiheid was minder inspanning voor het zieleheil van de schenker te verwachten dan van een vroom begijntje dat van bidden haar dagwerk maakte. Het systeem van de middeleeuwse armenzorg gaf dan ook een voorkeursbehandeling aan eerlijke, oprechte armen—naast religieuzen waren dat ook ook armen die buiten hun schuld hulp nodig hadden. Verder was het hemd nader dan de rok. Er was een regelrechte zorgplicht voor direct afhankelijkken, die plicht was ook wettelijk afdwingbaar. Ouders waren verantwoordelijk voor het onderhoud van hun kinderen, kinderen ook voor dat van hun ouders wanneer die hulpbehoevend werden. Aan armen die buiten de kring van de wettelijke zorgplicht vielen was men liefdadigheid verschuldigd. Voor de parochie — in de middeleeuwen viel dat doorgaans samen met het dorp, de stad of een stadsdeel — waren dat alle gezeten inwoners, voor gilden de leden, voor adel en kloosters mensen die in hun dienst door ziekte of ouderdom in armoede vervielen. Hoe vreemder de arme, hoe minder sterk de verplichting — en bedelarij uit luiheid werd afgekeurd. Wie niet werkte zou, alweer met Paulus, ook niet eten. Aan het einde van de middeleeuwen werd bedelarij ook in toenemende mate strafbaar gesteld.

7

Onder de armen waren er dus rangen en standen. Een vreemdeling kon je met goed fatsoen afschepen met een kleinigheid, maar een trouwe dienstmaagd die te oud werd om te werken niet. Die had een moreel recht op meer. Voor dat soort mensen werden de hofjes gesticht. Hier en daar vinden we voor hofjes ook de benaming ‘armenkamers’ of ‘godskamers’ — omdat ze ‘om godswil’, dat wil zeggen gratis, vergeven werden. Kamer was in middeleeuwen en vroegmoderne tijd een gangbare benaming voor een kleine woning, meestal inderdaad één kamer, eventueel met een zoldertje. Armenkamers waren aan het einde van de middeleeuwen lang niet altijd deel van een hofje, zoals we dat meestal voor ogen hebben: een aantal kleine huisjes rond een bleekveldje met een pomp. Uit testamenten blijkt dat het in de laatmiddeleeuwse steden helemaal niet ongewoon was dat doorsnee burgers al bij hun leven een achterhuis, een optrekje op het achtererf van hun eigen woning, aan een of twee arme mensen ter bewoning hadden gegeven. Het was waarschijnlijk gebruik dienstpersoneel te huisvesten in dergelijke achterhuisjes, of in een rijtje huisjes aan een steegje achter het woonhuis. In trouwe dienst vergrijsd personeel liet men waarschijnlijk gratis daar wonen — de stap naar de bestemming van dergelijke huisjes tot armenkamertjes is dan nog maar klein. Na hun dood bestemden mensen soms op diezelfde manier hun woonhuis tot armenhuis. Zij droegen vaak het recht van begeving voor de armenkamers over aan hun naaste familieleden, of aan een plaatselijke liefdadige stichting, zoals het stadsgasthuis of het weeshuis. Zo leefde hun liefdadigheid na hun dood voort, en, naar zij ongetwijfeld hoopten, ook hun

⁷ Thess. 3: 6-15. Algemeen over de middeleeuwse armenzorg B. Tierney, *Medieval poor law*, Berkeley/ Los Angeles 1959, H. Scherpner, *Theorie der Fürsorge*, Göttingen 1962, 1-66, Thomas Fischer, *Städtische Armut und Armenfürsorge im 15. und 16. Jahrhundert*, Göttingen 1979.

memorie, de herinnering aan hun naam, niet alleen in de *gedachten* van hun nabestaanden en de bewoners van hun kamertjes, maar ook in hun *gebeden*.

Veel van die woonhuizen en achterhuisjes zijn inmiddels verdwenen. Als regenten hoef ik u natuurlijk niet te vertellen hoe dat komt. Tenzij een erfflater bij testament behalve voor het bevestigingsrecht ook voorzieningen had getroffen voor het materiële onderhoud van de woningen op lange termijn, zou de opstal na verloop van tijd onherroepelijk in verval raken, en daarmee kwam ook een einde aan de liefdadige intentie. Een stichting die de tand des tijds kon weerstaan, en dan ook een eeuwigdurende memorie kon garanderen, was alleen weggelegd voor de meer welgestelden, zoals de edelman Van Aytta. Het zijn dan ook vooral die wat grotere stichtingen die zijn blijven voortbestaan. Die grotere stichtingen lijken ook vaker meteen een hof-vorm gekregen te hebben, een vorm die hofjes gemeen hadden met religieuze leefgemeenschappen als die van de begijnen, die in de late middeleeuwen eveneens populair waren.⁸

Stichtingen konden ook toevertrouwd worden aan een al bestaande liefdadige instelling, die dan garant stond voor de instandhouding ervan op lange termijn, ook ingeval het stichtingskapitaal niet voldoende was. De welgestelde Friese hereboer Ritske Boelema deed dat in 1547. Hij was lid van het Leeuwarder Zoete Naam Jezusgilde, een geestelijke broederschap die missen verzorgde voor overleden broederschapsleden en tegelijkertijd een armentafel beheerde. Die armentafel was letterlijk een tafel, opgesteld in de parochiekerk, waaraan op zondagen in de winter aan een bepaald aantal armen — niet aamn alle Leeuwarder armen — zogeheten proven, uitkeringen in natura werden uitgedeeld — brood, spek, turf en kleding. Het wordt nergens met zoveel woorden gezegd, maar van de op die manier bedeelde armen werd waarschijnlijk verwacht dat ze voor de zielen van de overleden broederschapsleden zouden meebidden. Boelema bepaalde in zijn testament dat de broederschapsleden de kamers in zijn Leeuwarder woonhuis ook mochten begeven aan arme mensen.

Na de Reformatie was er voor een dergelijke geestelijke broederschap geen plaats meer. Het Zoete Naam Jezusgilde bleef wel bestaan, en bestaat nog steeds, als een soort herensociëteit. Het behield ook het huis van Boelema, en breidde het gaandeweg uit tot een monumentaal hof voor 26, later 42 oude vrouwen. Dit hof is inmiddels alweer grotendeels afgebroken. In plaats van het oude hof hebben de gildeleden een nieuw, modern complex bejaardenwoningen gebouwd, dat nog steeds de naam Ritske Boelemagasthuis draagt.

Daarmee zijn we van de middeleeuwen in de vroegmoderne tijd aanbeland, en daarmee in een officieel protestantse Republiek. De hofjes, die in de middeleeuwen als memoriefundaties gesticht waren, bleven, mits hun financiën gezond waren, na de Reformatie bestaan, en er werden nieuwe gesticht. De overgang van het middeleeuwse naar het vroegmoderne hofje zijn voorbeeldig beschreven in het proefschrift van Hans Martin Turck, over de Leidse hofjes in de vijftiende en zestiende eeuw.⁹ Turck is vooral geïnteresseerd in de geschiedenis van de hofjes-architectuur. Hij beschrijft dan

⁸ Hans Martin Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*, proefschrift Aken 1989, 57-59.

⁹ Zie noot 7.

ook aan de hand van een vergelijkend onderzoek hoe de hofjes hun karakteristieke vorm ontleen enerzijds aan laatmiddeleeuwse vormen van armenhuisvesting als anderzijds de religieuze woongemeenschappen van lekenbroeders en –zusters, uit diezelfde tijd. Het dubbele karakter van de functie van het hof als armenwoning met kloosterlijke trekken werd hiervoor al genoemd, hij schetst de bouwkundige parallellen hiervan. Hij trekt daarna de lijnen door, bouwkundig en voor wat betreft de functie. Bouwkundig ziet hij in de latere periode de kapellen verdwijnen. Daarvoor in de plaats komen regentenkamers, en de hofjes krijgen een veel monumentaler voorkomen.

Hij gaat ook uitgebreid in op de veranderde functie van de hofjes voor de stichters. Memoriefundaties in de traditionele, middeleeuwse betekenis waren na de Reformatie onmogelijk geworden. Voor protestanten waren ze ook onnodig, zij vertrouwden er in het algemeen op dat liefdadigheid in het hiernamaals wel beloond zou worden. Mensen bleven echter hechten aan het voortbestaan van hun naam, ook zonder de gebeden voor hun ziel. Welgestelden van alle christelijke confessies die de Republiek telde hebben dan ook hofjes gesticht, en hebben hun naam prominent aan de stichting verbonden. Deze nieuwere hofjes kregen barokke gevels, fraai versierde poortgebouwen en klassiek aangelegde binnentuinen. Ze waren nadrukkelijk bedoeld als een bijdrage aan het welvaren en de eer van de stad, een geschenk dat door zijn schoonheid ook de eer van de stichter en zijn familie vergrootte.

De stichter liet ook iets moois na aan degenen die hij als regenten over het hof aanwees. Het recht om de plaatsen in een hofje, of in een andere liefdadige instelling, te begeven was in de vroegmoderne tijd zeer gewild. Het waren gunsten die men, op kosten van de stichting, kon vergeven aan verarmde verwanten en kennissen, of aan vertrouwd dienstpersoneel dat een dagje ouder werd. Ook kon men collega's en andere bevriende relaties een dienst bewijzen door hun afhankelijk een plaatsje te gunnen — en hen zo aan zich verbinden, want ook in die tijd was de ene dienst de andere waard. Bovendien konden regenten allerlei werk en leveranties gunnen. Voor reparaties had men regelmatig metselaars, timmerlieden, dakdekkers loodgieters, glazenmakers en schilders nodig. De bewoners hadden op grond van de stichtingsakte vaak het recht op een *prove*, een uitkering in geld of natura, waarvoor meestal grotere hoeveelheden brood en turf, soms bovendien vlees, kaas, boter, erwten, schoenen en kleding moest worden ingekocht. Regenten konden zowel via de begevingsrechten als via onderhoudscontracten en leveranties anderen aan hen verplichten. Dit soort patronageverhoudingen waren het cement dat de vroegmoderne samenleving bijelkaar hield.

Niet alle arme bejaarden kwamen in aanmerking voor een plaatsje op een hof, en de meeste hofjesbewoners waren ook niet in de strikte zin van het woord arm. Het zal duidelijk zijn dat het doorgaans erg nuttig was een kruiwagen bij de regenten te hebben. Bovendien moesten bejaarden nog over enige middelen beschikken om in aanmerking te komen. In de meeste hoven gold dezelfde regel als bij het Ayttagasthuis: men moest zijn eigen meubeltjes en huisraad meebrengen. Ook een redelijke gezondheid was een voorwaarde. Hofjes hadden geen personeel. Bewoners moesten voor zichzelf kunnen zorgen en hun eigen huisje schoonhouden, en meestal ook het hof zelf. Kleine reparatiewerkzaamheden werden zo mogelijk ook door de krassere bewoners gedaan. Een enkele keer was het toegestaan dat bijvoorbeeld een ongetrouwde dochter bij een zieke moeder inwoonde om haar te verplegen, maar

meestal werden bewoners geacht bij ziekte elkaar een handje te helpen, en wie al te hulpbehoevend werd moest vaak het hof verlaten. Een goede onderlinge verstandhouding was gewenst, broederlijke eendracht zegt de stichtingsakte van het Ayttagasthuis, en in de vroegmoderne tijd betekende dat dat de sociale verschillen niet te groot mochten zijn. In het Ayttagasthuis was het verboden ruzie met elkaar te maken, en de bewoners kozen een 'vader' en een 'moeder' die de goede onderlinge orde moest bewaren. Vaak werden de bewoners ook geacht een erfenis na te laten aan het hof. In Delft was zelfs voorgeschreven hoeveel die erfenis moest bedragen: een goed bed, het beste kledingstuk en twaalf gulden aan contanten.¹⁰

De hofjes waren er dus niet voor de allerarmsten. Arme bejaarden die geen eigen spulletjes meer hadden of hulpbehoevend waren, werden op kosten van de plaatselijke armvoogdij of de diaconie van hun kerk uitbesteed, in de kost gedaan bij andere armen die het bestedingsgeld als bijverdienste goed konden gebruiken. Echt chronisch zieken konden soms terecht in de *pro Deo* afdelingen van de stadsgasthuizen. Dit alles betekende beslist niet dat de hofjes dus geen rol speelden in de armenzorg. In een tijd waarin ouderdomspensioenen nog niet bestonden waren mensen in de meeste gevallen tot op hoge leeftijd, ja tot hun dood, aangewezen op hun eigen werkkraft. Wie niet meer in staat was zijn dagelijks brood te verdienen werd afhankelijk van hulp: van zijn kinderen, of van de bedeling. Voor wie in de kracht van zijn leven in redelijke welstand had geleefd, was bedeling of uitbesteding beschamend. In die tijd beschouwde men een leven beneden zijn stand als ongeveer even erg als gebrek.

Voor dit soort mensen, die niet direct voor armoede hoefden te vrezen, maar wel voor verarming, waren de hofjes bestemd. Dienstmaagden van goede families behoorden daar ook toe. Zij konden van heel eenvoudige afkomst zijn, maar hadden als personeel in een groot huis in een betere stand geleefd. Een verzorgde oude dag op een hofje, waar men zelfstandig woonde, terend op een spaarcentje en met de zekerheid van de geregelde prove, werd dan passend gevonden, en werkgevers met goede connecties konden hen zo'n plaatsje bezorgen. Een proveniersbestaan was ook aantrekkelijk voor mensen die nog wat welgestelder waren, een eigen huis en een kapitaaltje, een bedrijfje of een lapje grond bezaten, maar met het klimmen van de jaren hun krachten voelden afnemen en niet zeker waren dat ze tot hun dood hun stand zouden kunnen ophouden — want wie weet hoe oud een mens wordt. Veel stadsgasthuizen boden dit soort mensen de gelegenheid zich tegen een bepaald bedrag in te kopen, om vervolgens tot aan hun dood verzekerd te zijn van passend onderdak en onderhoud. Ook in een dergelijk gasthuis of proveniershuis woonde men zelfstandig, en werd men geacht elkaar te helpen en het huis als geheel draaiende te houden, zoals in een hofje. Soms werkten de bewoners van gasthuizen en hofjes er ook buiten het huis nog wat bij, met spinnen en naaien, als schoolmeesteres of klusjesman. In gast- en proveniershuizen waar men zichzelf inkocht was vaak, anders dan in hofjes, wel enig personeel, en was men doorgaans ook verzekerd van medische zorg tot aan het levenseinde.

Hofjes lijken na de Reformatie hun kloosterachtige trekken geheel verloren te hebben en zich op seculiere doelen gericht te hebben. Ze dienden het materiële welzijn van door hun connecties enigszins bevoorrechte ouderen, vergroting van het sociale

¹⁰ Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2001, 139. Dit boek biedt een mooi beeld van het leven van bedeelden.

kapitaal van de regenten en de instandhouding van de familie-eer van de stichters. Toch is het niet verstandig hier al te zeer de secularisatie aan het werk te zien. In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond een nieuw type instelling: het armenhuis of (als het huis door een kerk werd gesticht) diaconiehuis. Deze huizen waren de voorlopers van de ouderwetse bejaardenhuizen. Ook zij boden een verzorgde oude dag aan bejaarden die daartoe zelf niet meer in staat waren, maar anders dan de hofjes en proveniershuizen woonden mensen er niet zelfstandig.

In deze armen- en diaconiehuizen heerste een vrij strakke discipline, die aan die van de weeshuizen doet denken — in kleinere plaatsen kenden men dikwijls gecombineerde armen- en weeshuizen, waar beide groepen onder eenzelfde regime leefden. Volgens een vaste dagindeling werd er gezamenlijk gegeten, men sloiep op slaapzalen, mocht alleen op bepaalde tijden het huis verlaten en doorgaans moest men ook verplicht op vaste tijden ter kerke. In een aantal gevallen lijken de bewoners bovendien als kleine kinderen behandeld te zijn. Allerlei vormen van ondeugendheid werden bestraft met ‘zonder eten naar bed’ of kamerarrest. Het Leeuwarder diaconiehuis was zo streng dat het in een bepaald geval door het Hof van Friesland op de vingers getikt moest worden.¹¹ De discipline in dergelijke armenhuizen diende ertoe de bewoners voor te bereiden op de dood. Door de materiële zorgen weg te nemen boden zij de ouderen gelegenheid tot bezinning en gebed.

Zonder twijfel was dit alles goedbedoeld, maar aangenaam zal het niet altijd geweest zijn. Vergeleken met een dergelijke vorm van liefdadigheid was het leven van de oude dienstmaagd op het hofje bijzonder benijdenswaardig. De nadruk die in de armenhuizen gelegd werd op voorbereiding op het naderend levenseinde is wat merkwaardig. In het protestantse Nederland in de verlichte achttiende eeuw hoefde men liefdadigheid niet meer te betalen met het gebed voor de zielerust van de stichter, maar werden bejaarde armen met straffe hand herinnerd aan het lot van hun eigen ziel. Wellicht is het een aanwijzing dat de hofjes ook na de Reformatie nog wel degelijk een enigszins religieus doel gediend hebben. Misschien moet het rijmpje bij het plaatje van de dienstmaagd op het hofje dan ook iets anders gelezen worden;

Hier heb ik een vrije woning,
Eetb're waaren en verschooning,
‘k zet *materiële* zorgen uit mijn hoofd.

¹¹ Spaans, Armenzorg in Friesland, 319-328, G.N.M. Vis, *Oud en arm. Hervormde bejaardenzorg in Alkmaar, 1744-1994*, Hilversum 1994.